

Print ISSN 2891-040X
Onlin ISSN 2891-1341
ijs.imamreza.ac.ir

Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences

Center for Applied Research in Religious
Propagation and Education

The Interaction Between Spirituality and Economics in the Teachings of Imam Reza (A.S)

Seyed Saqeb Hamedani¹

1. Graduate of Level Four of the Hawzah Ilmiyyah (Islamic Seminary), Department of Comparative Hadith Sciences, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: saqib14313@gmail.com

Article info

Abstract

Article type:
Research Article

Received:
28 September 2024

In Revised form:
12 October 2024

Accepted:
7 Desember 2024

Published:
20 Desember 2024

Prevalent economic systems in the world ostensibly pursue the interests of the people; however, in practice, they steer humanity towards a purely materialistic existence. In contrast, the religion of Islam has positioned material aspects alongside, and subordinate to, the primacy of spirituality. This ensures that humanity does not fall behind in the path of attaining perfection and felicity, and can progress in both the spiritual and economic spheres. Spirituality, economics, and the fulfillment of material needs are among the most important subjects in the heavenly teachings of the Ahl al-Bayt (peace be upon them). In this framework, sincerity in action, self-sacrifice, charity, righteous deeds, observance of piety, and the establishment of justice are presented as causes for the increase of wealth and sustenance. The connection between spirituality and economics is profound and inseparable. On the path to acquiring spirituality, economic activity must be directed towards human development and self-refinement so that one may attain salvation and prosperity. In this research, the author aims to examine spirituality and economics as manifested in the conduct and statements of Imam Reza (peace be upon him). The method of this research is analytical-descriptive. Based on the findings, concepts such as justice, work and effort, providing for family expenses, moderation in livelihood, and on the other hand, observing the rights that God has over people, avoiding extravagance, and giving charity in the way of God are among the matters emphasized by His Holiness (peace be upon him).

Keywords: Spirituality, Economics, Imam Reza (A.S.), Lifestyle.

Reference: Hamedani, Seyed Saqeb. (2024). The Interaction Between Spirituality and Economics in the Teachings of Imam Reza (A.S). *Imam Reza (A.S.) and Cotemporary Sciences*, 2(5), 63-92.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University
DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.427526.1073>

1. Introduction

The dominant economic systems in the contemporary world, despite their technical and material achievements, are facing profound crises, including class disparity, environmental destruction, and a lack of meaning and ethical direction. By reducing human beings to materialistic and profit-seeking entities, these systems have separated the economy from its primary goal, which is the realization of a dignified life, and have marginalized spirituality. In contrast to this paradigm, Islam, by presenting an integrated image of the human being, considers economy and spirituality to be two intertwined and aligned dimensions of human life. In this context, the conduct and statements of the Infallible Imams (A.S.) serve as the most concrete model for implementing this integrated perspective. Imam Reza (A.S.) lived during a period when rational discourse was at its peak, and he demonstrated the capability of religion to address all human needs, including economics. This research examines the model of the interaction between spirituality and economics in the conduct and statements of His Holiness, in order to provide a response to the theoretical and practical impasses of conventional economics.

2. Research Objectives

The general objective of this research is to explain the model of the interaction between spirituality and economics in the theoretical and practical conduct of Imam Reza (A.S.) and to extract the components of a “spiritual economic system.” The specific objectives of the research are as follows:

1. Investigating the fundamental concepts of “spirituality” and “economics” from the perspective of Imam Reza (A.S.).
2. Explaining the dialectical and inseparable relationship between spirituality and economics in the Razavi intellectual framework.
3. Identifying and analyzing the most important spiritual components affecting economic conduct (such as God-wariness, patience, moderation, and charity).
4. Extracting economic principles from the practical conduct of Imam Reza (A.S.) (such as striving for livelihood, avoiding extravagance, and justice).
5. Providing a practical framework for designing economic policies and behaviors at the micro and macro levels based on the teachings of Imam Reza (A.S.).

3. Methodology

This research has been conducted using an analytical-descriptive method within the framework of an interpretive paradigm. The data collection method was library and

documentary research, using primary narrative sources including ‘Uyūn Akhbār al-Riḍā, Fiḡh al-Riḍā, al-Kāfī, Wasā’il al-Shī‘a, and Biḡhār al-Anwār. The data analysis method was qualitative content analysis with an inductive approach, through which key concepts in the three areas of spirituality, economics, and the relationship between the two were identified, extracted, and categorized using the “thematic analysis” method. By combining “historical description” and “philosophical analysis,” this research has both outlined the practical conduct of the Imam and investigated the theoretical foundations of this relationship. Finally, through “practical inference,” applicable models have been extracted from the findings.

4. Findings

The findings of this research, extracted by citing authoritative texts, indicate the following:

- 1) Explanation of Fundamental Concepts: From the perspective of Imam Reza (A.S.), “spirituality” is a transformative matter within the context of life, based on connection with God and manifested in virtues such as God-wariness, sincerity, and justice. “Economics” is also defined as “moderation and middle-ground” and the wise management of divine blessings for the realization of human dignity and proximity to God.
- 2) The Dialectic of Spirituality and Economics: These two have an inseparable and mutually reinforcing relationship. Spirituality gives direction, motivation, and ethical enforcement to economic activities, and a successful economy provides the necessary platform and resources for spiritual growth.
- 3) Spiritual Components Affecting the Economy: Components such as God-wariness (as a self-control mechanism against corruption), patience (a factor of resilience in economic crises), moderation (an operational principle for sustainable resource management), avoidance of extravagance (the basis of an ecological economy), and charity and almsgiving (a spontaneous mechanism for wealth distribution and social investment) were identified as the key factors.
- 4) Economic Principles in the Razavi Conduct: Imam Reza (A.S.) considered work and striving to provide for one’s family as equivalent to jihad, elevating it from the level of a material necessity to the realm of worship. He placed special emphasis on avoiding poverty (as a violation of human dignity), preserving one’s honor through lawful earnings, and realizing justice (as the basis of economic governance).
- 5) The Model of Spiritual Economy: Based on the findings, a model is presented in

which material and spiritual motives (such as seeking divine reward and proximity to God) are interwoven, ethics function to reduce transaction costs and increase trust, and wealth distribution takes place in the form of social responsibility and systemic solidarity.

5. Conclusion

The teachings of Imam Reza (A.S.) present a novel and comprehensive model of a “spiritual economy” in which economy and spirituality exist in a relationship of symbiosis and mutual interaction. In this model, economic activity is a means for spiritual transcendence and the realization of the “ideal life,” and spirituality gives direction, an ethical framework, and a motive beyond material profit to the economy. Concepts such as justice, God-wariness, moderation, and charity are the connecting links between these two realms. This integrated perspective provides a fundamental response to the crises of meaning, justice, and sustainability in contemporary materialistic economies.

Practical Applications

- At the micro level: Directing consumption, investment, and career choices based on criteria of lawfulness, moderation, and social responsibility.
- At the meso level: Designing ethics-oriented business models, observing the rights of stakeholders, and avoiding environmentally destructive activities.
- At the macro level: Inspiring policymakers in formulating economic policies where spiritual and ethical indicators (such as poverty reduction, strengthening social capital, environmental preservation) are considered alongside material indicators.

Suggestions for Future Research

- Field research to measure the impact of operationalizing components of the spiritual economy (such as God-wariness and charity) on economic indicators like poverty and welfare.
- A comparative study of the Razavi economic model with other Islamic and non-Islamic economic schools, particularly the design and development of quantitative models and metrics for measuring “blessing” and qualitative efficiency in the economy.
- Investigating the role of social institutions (such as endowments) in realizing a spiritual economy based on the conduct and teachings of Imam Reza (A.S.).

Keywords: Spirituality, Economics, Imam Reza (A.S.), Lifestyle

تعامل معنویت و اقتصاد در آموزه‌های امام رضا علیه السلام

سید ناقد همدانی^۱

۱. دانش آموخته سطح چهار حوزه علمیه، رشته علوم حدیث تطبیقی، جامعه المصطفی العالمیه (ص)، قم، ایران. Email: saqib14313@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نظام‌های اقتصادی رایج در جهان، به ظاهر منافع مردم را دنبال می‌کنند؛ اما در عمل، انسان را به سمت زندگی مادی محض سوق می‌دهند. در مقابل، دین اسلام، مادیات را در کنار و تحت اراده معنویت قرار داده است تا انسان در مسیر دستیابی به کمال و سعادت، عقب نماند و در هر دو عرصه معنویت و اقتصاد، رشد یابد. معنویت، اقتصاد و رفع نیازهای مادی، از مهم‌ترین موضوعات در تعالیم آسمانی اهل بیت علیهم السلام به شمار می‌روند؛ به طوری که اخلاص در عمل، ایثار و فداکاری، انفاق، عمل صالح، رعایت تقوا و برقراری عدالت، موجب افزایش مال، رزق و روزی می‌شوند. ارتباط بین معنویت و اقتصاد، رابطه‌ای عمیق و ناگسستنی است. در مسیر کسب معنویت، فعالیت اقتصادی باید در جهت سازندگی و خودسازی انسان صورت پذیرد تا وی به رستگاری و فلاح نائل آید. در این پژوهش، محقق بر آن است تا معنویت و اقتصاد را آن گونه که در سیره و سخنان امام رضا علیه السلام متجلی شده است، مورد بررسی قرار دهد. روش این پژوهش، تحلیلی-توصیفی است؛ بنابراین، بر اساس یافته‌ها، مفاهیمی همچون عدالت، کار و تلاش، تأمین مخارج خانواده، اعتدال در معیشت و از سوی دیگر، رعایت حقوق واجب خداوند بر انسان، پرهیز از اسراف و انفاق در راه خدا، از جمله مواردی هستند که مورد تأکید آن حضرت علیه السلام قرار گرفته‌اند.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۷/۰۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۷/۲۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۹/۱۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۹/۳۰

کلیدواژه‌ها: معنویت، اقتصاد، امام رضا علیه السلام، سبک زندگی.

استناد: همدانی، سید ناقد. (۱۴۰۳). تعامل معنویت و اقتصاد در آموزه‌های امام رضا علیه السلام. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۶۳-۹۲. (۵).۲

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijis.2025.427526.1073>

ناشر: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

۱. بیان مسئله

نظام‌های اقتصادی مسلط در جهان معاصر، با وجود دستاوردهای چشمگیر فنی و مادی، در بنیادی‌ترین سطح با بحران معنا و جهت‌گیری روبرو هستند. این نظام‌ها، چه در قالب سرمایه‌داری افراطی و چه در شکل سوسیالیستی خود، انسان را در چارچوبی تقلیل‌گرایانه تعریف می‌کنند؛ موجودی که یا تنها در پی حداکثرسازی سود شخصی است یا جزئی از یک کل یکدست و فاقد هویت فردی و معنوی. نتیجه چنین نگرشی، شکل‌گیری ساختارهای اقتصادی است که اگرچه توانسته‌اند ثروت مادی عظیمی بیافرینند، اما این موفقیت به بهای نادیده گرفتن ابعاد متعالی وجود انسان، تشدید شکاف طبقاتی، تخریب گسترده محیط‌زیست و گسترش احساس پوچی و بی‌هدفی در زندگی فردی و جمعی تمام شده است. در این پارادایم، اقتصاد که باید ابزاری برای تحقق «زندگی خوب» باشد، خود به هدف نهایی تبدیل شده و معنویت تنها به حاشیه‌ای خلوت‌نشین و منفک از عرصه عمومی و اقتصادی رانده می‌شود.

در برابر این دیدگاه، اسلام با ارائه تصویری یکپارچه و همه‌جانبه از حقیقت انسان، اقتصاد و معنویت را نه دو قلمرو متعارض، بلکه دو بعد درهم‌تنیده و هم‌سو از حیات انسانی می‌داند. از منظر اسلامی، فعالیت اقتصادی زمانی مشروع و متعالی است که در چارچوب ارزش‌های الهی و با هدفی فراتر از رفع نیازهای مادی-یعنی تقرب به خداوند و آبادانی حقیقی دنیا و آخرت- صورت پذیرد. در این میان، سیره و کلام ائمه معصومین علیهم‌السلام به‌عنوان تجسم عملی و مفسران راستین وحی، عینی‌ترین و کامل‌ترین الگو برای پیاده‌سازی این نگاه یکپارچه است. امام رضا علیه‌السلام در دوره‌ای از تاریخ اسلام می‌زیستند که مباحث عقلی و کلامی در اوج خود بود و ایشان با حضور فعال در عرصه‌های علمی و اجتماعی، توانمندی دین را در پاسخگویی به همه نیازهای بشر به نمایش گذاردند. بررسی سیره نظری و عملی آن حضرت، الگویی بدیع و کارآمد از «اقتصاد معنوی» را ارائه می‌دهد که می‌تواند پاسخی به بن‌بست‌های نظری و عملی نظام‌های اقتصادی رایج باشد.

مسئله اصلی این پژوهش، شکاف عمیق بین عرصه اقتصاد و معنویت در گفتمان مسلط توسعه و مدیریت جامعه است. سؤال محوری آن است که الگوی تعامل معنویت و اقتصاد در سیره و کلام امام رضا علیه‌السلام چگونه تبیین می‌شود و این الگو چه راه‌حل‌های بنیادینی برای بحران‌های چندبعدی نظام‌های اقتصادی معاصر-از بحران معنا تا بحران عدالت و پایداری-ارائه می‌دهد؟ این مسئله خود را در چند محور کلیدی نشان می‌دهد: نخست، شکاف مفهومی است؛ درک رایج از اقتصاد، آن را به «مدیریت کمی منابع کمیاب» محدود می‌کند، در حالی که از منظر رضوی، اقتصاد «مدیریت خردمندانه و امانت‌دارانه نعمت‌های الهی برای تحقق کرامت انسانی و قرب الهی» است.

معنویت منفک از زندگی مادی نیز به ریاضت‌گرایی منفی و انزوا می‌گراید، در حالی که معنویت رضوی، امری تحول‌آفرین و فعال در متن جامعه و بازار است. دوم، چالش انگیزش است. نظام‌های اقتصادی مدرن، عمدتاً بر انگیزه‌های مادی مانند سود و لذت فردی تکیه می‌زنند. پرسش این است که چگونه می‌توان با تلفیق انگیزه‌های مادی و معنوی-مانند طلب ثواب، تقرب به خدا، احساس مسئولیت اجتماعی و کرامت انسانی-به بهره‌وری و کارایی اقتصادی پایدار دست یافت؟ تأکید امام رضا علیه‌السلام بر این که «طلب روزی حلال برای خانواده، پاداشی بالاتر از جهاد در راه خدا دارد»، نمونه‌ای اعلای این تلفیق انگیزشی است که کار و تلاش اقتصادی را از سطح یک ضرورت معیشتی به عرصه‌ای از عبادت و جهاد ارتقا می‌دهد. سوم، چالش اخلاقیات در عرصه عمل اقتصادی است. جهانی شدن و رقابت اقتصادی بی‌ضابطه، به گسترش فساد، تقلب، احتکار، رشوه و بی‌عدالتی دامن زده است. آموزه‌های بنیادینی مانند «تقوا»، «عدالت»، «صداقت»، «پرهیز از اسراف» و «انفاق» در کلام امام رضا علیه‌السلام، چگونه می‌توانند به‌عنوان مکانیسم‌های خودکنترلی درونی و نهادهای اخلاقی بیرونی، رفتارهای اقتصادی را سامان بخشند، هزینه‌های نظارتی و معاملاتی را کاهش دهند و اعتماد-که سرمایه بنیادین هر نظام اقتصادی است-را تقویت کنند؟

چهارم، معضل توزیع و عدالت اجتماعی است. نابرابری‌های فزاینده در آمدی و ثروت، یکی از بزرگ‌ترین تهدیدات برای صلح، امنیت و انسجام اجتماعی در سطح جهانی است. امام رضا علیه‌السلام با تأکید بر «قسط و عدل» به‌عنوان وظیفه اصلی حاکم اسلامی و نیز با تشویق به «انفاق» و «کمک به ناتوان»، به‌عنوان برترین صدقه، الگویی برای توزیع عادلانه‌تر ثروت و توانمندسازی ساختاری محرومان ارائه می‌دهند. این نگاه، پاسخی به ناکارآمدی نظام‌های بازتوزیعی صرفاً دولتی یا تکیه بر اقدامات خیریه غیرسیستمی است و اقتصاد را به سمت مسئولیت‌پذیری اجتماعی و همبستگی سوق می‌دهد و پنجم، چالش توسعه پایدار در برابر الگوی مصرف‌گرایانه حاکم بر جهان است. این الگو، منابع طبیعی محدود سیاره را به‌سرعت به‌سوی نابودی می‌کشاند. آموزه‌های «اعتدال»، «میانروی»، «پرهیز از اسراف» و «صبر» در سیره رضوی، مبانی یک «اقتصاد اکولوژیک» و پایدار را پی‌ریزی می‌کنند که در آن، مصرف نه یک ارزش ذاتی، بلکه وسیله‌ای برای تحقق زندگی متعادل، کرامت‌مند و حفظ امانت الهی برای نسل‌های آینده است.

بر این اساس، این پژوهش در پی آن است تا با واکاوی نظام‌مند سیره و کلام امام رضا علیه‌السلام، نه تنها رابطه نظری معنویت و اقتصاد را تبیین کند، بلکه با استخراج مؤلفه‌های عینی و کاربردی، به طراحی چارچوبی برای یک «نظام اقتصادی معنوی» بپردازد. مدعای اصلی آن است که این چارچوب می‌تواند هم در سطح خرد برای جهت‌دهی به تصمیم‌گیری‌های اقتصادی خانواده و

بنگاه و هم در سطح کلان برای تدوین سیاست‌گذاری‌های اقتصادی دولت، راهگشای خروج از بحران‌های چندبعدی جهان معاصر و حرکت به سوی تحقق «حیات طیبه» باشد.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه حاضر با بررسی رابطه معنویت و اقتصاد در کلام و سیره امام رضا علیه‌السلام در بستر پژوهش‌های متعددی قرار می‌گیرد که هریک از زوایای مختلف به این موضوع پرداخته‌اند. در حوزه مطالعات اسلامی، پژوهش‌هایی همچون «اقتصاد در سیره معصومان» اثر سید محمدباقر صدر (۱۴۰۰) به تحلیل مفاهیم اقتصادی در روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام پرداخته، هرچند تمرکز خاصی بر جنبه‌های معنوی اقتصاد رضوی نداشته است. از سویی، «مبانی معنویت در اقتصاد اسلامی» توسط محسن اراکی (۱۳۹۸) به تبیین نظری ارتباط این دو حوزه پرداخته، اما مصادیق عینی آن در سیره عملی ائمه علیهم‌السلام را کمتر مورد کنکاش قرار داده است. در زمینه مطالعات رضوی، می‌توان به اثر «سیره اقتصادی امام رضا علیه‌السلام» تألیف محمد محمدی ری‌شهری (۱۳۹۹) اشاره کرد که اگرچه به گردآوری احادیث اقتصادی آن حضرت همت گمارده، اما تحلیل نظام‌مند ارتباط این مفاهیم با مبانی معنویت را در اولویت قرار نداده است. همچنین، پژوهش «اخلاق اقتصادی در آموزه‌های رضوی» اثر احمد مبلغی (۱۳۹۷) بیشتر بر جنبه‌های اخلاقی تمرکز داشته و ابعاد معنوی را به صورت جامع پوشش نداده است.

در مطالعات بین‌رشته‌ای، مقاله «تأثیر باورهای دینی بر توسعه اقتصادی» از علیرضا ازغندی (۱۴۰۱) در مجله مطالعات اقتصاد اسلامی، به بررسی تجربی ارتباط متغیرهای معنوی با شاخص‌های اقتصادی پرداخته، اما نتوانسته است این رابطه را در چارچوب سیره عملی معصومین علیهم‌السلام تبیین نماید. پژوهش حاضر با تکیه بر روش تحلیلی-توصیفی و با تمرکز بر منابع دست‌اول حدیثی، درصدد پر کردن خلأ موجود در سه حوزه است: نخست، ارائه تحلیلی نظام‌مند از ارتباط دوسویه معنویت و اقتصاد در آموزه‌های رضوی؛ دوم، استخراج الگوی عملیاتی از سیره آن حضرت در تلفیق این دو مقوله و سوم، ارائه مدلی کاربردی برای نظام اقتصادی مبتنی بر معنویت که قابلیت اجرایی شدن در جامعه معاصر را دارا باشد. این تحقیق با بررسی جامع مفاهیمی چون توکل، تقوا، صبر و شکر در کنار مفاهیم اقتصادی چون کار، تولید و توزیع، درصدد ارائه الگویی بدیع از اقتصاد معنوی است که هم در سطح خرد و هم در سطح کلان قابل بهره‌برداری است.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف تبیین رابطه معنویت و اقتصاد در سیره و کلام امام رضا علیه‌السلام و با

بهره‌گیری از پارادایم تفسیری انجام شده است. روش اصلی تحقیق در این مطالعه، روش تحلیلی-توصیفی است که با رویکردی کتابخانه‌ای و با تکیه بر منابع مستند و متقن صورت پذیرفته است. در گردآوری داده‌ها، از روش اسنادی با مراجعه به منابع معتبر روایی شامل کتاب‌های «عیون اخبار الرضا علیه‌السلام»، «فقه الرضا علیه‌السلام»، «مسند الامام الرضا علیه‌السلام» و نیز منابع معتبر همچون کافی، «بحار الأنوار» و «وسائل الشیعه» استفاده شده است. همچنین برای دستیابی به فهم عمیق‌تر از مفاهیم، از تفاسیر قرآن کریم و منابع لغوی معتبر بهره گرفته شده است.

در تحلیل داده‌ها، از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی استفاده گردیده است. بدین صورت که ابتدا کلیه متون مرتبط با موضوع پژوهش از منابع مذکور استخراج شده، سپس مفاهیم کلیدی در سه حوزه معنویت، اقتصاد و ارتباط این دو شناسایی و دسته‌بندی شده‌اند. در ادامه، با استفاده از روش تحلیل مضمون، شبکه‌ای از مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر تشکیل گردیده است. در این پژوهش، با ترکیب دو روش «توصیف تاریخی» و «تحلیل فلسفی» کوشیده شده است تا هم سیره عملی امام رضا علیه‌السلام در حوزه اقتصاد و معنویت به دقت ترسیم شود و هم مبانی نظری و فلسفی این ارتباط مورد تحلیل عقلی قرار گیرد. این رویکرد ترکیبی، امکان ارائه تحلیلی جامع و نظام‌مند از موضوع تحقیق را فراهم آورده است. در نهایت، با بهره‌گیری از روش استنتاج عملی، الگوها و مدل‌های کاربردی از یافته‌های تحقیق استخراج شده که می‌تواند مبنای مناسبی برای سیاست‌گذاری در نظام اقتصادی اسلامی قرار گیرد.

۴. مفهوم‌شناسی

پیش از ورود به بررسی ارتباط معنویت و اقتصاد در سیره رضوی، ضروری است تا مفاهیم بنیادین «معنویت» و «اقتصاد» به طور دقیق تبیین گردند. این تبیین، چارچوب نظری لازم برای درک عمیق‌تر و تحلیل صحیح تعامل این دو عرصه را فراهم می‌سازد.

۴-۱. معنویت

واژه معنوی در معانی اصلی، ذاتی، راستین، حقیقی، روحانی و باطنی به کار می‌رود (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۱۴۴). به تعریفی دیگر، معنویت در لغت، مصدر جعلی معنوی و به مفهوم معنوی بودن است. معنوی و معنویت به هر آنچه شامل یا مرتبط با معنا یا روح باشد اطلاق می‌شود و در مقابل ظاهری و مادی قرار دارد (ملکیان، ۱۳۸۰، ص ۳۷۶). در نقلی دیگر، معنویت به معنای وجود معناست و هر آنچه مادی نباشد، معنوی نامیده می‌شود (همان).

معنویت در اصطلاح، غالباً به‌عنوان انرژی هدایت‌کننده برای زندگی خوب و بهتر در نظر گرفته

می‌شود (هادوی‌نیا، ۱۳۸۱، ص ۹). از منظر امام خمینی (ره)، معنویت مجموعه‌ای از صفات و اعمالی است که جاذبه‌ای قوی و شدید و درعین حال منطقی و صحیح در انسان ایجاد می‌کند و او را در مسیر حرکت به سوی خدای یگانه و محبوب عالم، به شکلی شگفت‌انگیز پیش می‌برد (خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۶، ص ۱۹۹-۱۹۸). همچنین در تعریف معنویت آمده است که آن جنبه از حیات فردی و جمعی است که بیانگر رابطه‌ای آگاهانه با امور متعالی است. پیش‌فرض چنین مفهومی، این باور است که امور متعالی وجود دارند و روح انسان می‌تواند با آن‌ها ارتباط برقرار کند (توحیدی، ۱۳۹۳، ص ۱).

معنویت به‌عنوان یک نیاز فطری انسان شناخته می‌شود و دین اسلام، او را شایسته و سزاوار رسیدن به قرب الهی می‌داند. معنویت مورد تأیید دین مبین اسلام، پاسخی معرفتی به پرسش‌های بنیادین انسان در حوزه هستی‌شناسی، حقیقت انسان، غایت و هدفمندی زندگی و فلسفه آفرینش ارائه می‌دهد. در روایات متعدد، اموری همچون اخلاص در عمل، قرار گرفتن در صراط مستقیم، ایثار و تعهد، عمل صالح، گفتار نیک، خصلت‌های پسندیده و عواملی مانند عبادت، نماز، نیکی به پدر و مادر، دعا، شکرگزاری، اخلاق نیکو، رعایت عدالت و اعتدال در تمامی شئون زندگی، به‌عنوان اموری معنوی و اخلاقی یاد شده‌اند که از جایگاهی بسیار رفیع برخوردارند (هادوی‌نیا، ۱۳۸۱، ص ۲۵). از منظر امام رضا علیه‌السلام، اعتدال در زندگی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است؛ چنان‌که می‌فرماید: «عَلَيْكُمْ بِالْقَصْدِ فِي الْغِنَى وَالْفَقْرِ؛ بر شما باد میانه‌روی در هنگام دارایی و نداری.» (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۳۸)

معنویت در منظومه فکری اسلام، به‌ویژه در سیره رضوی، به‌مثابه امری انتزاعی و منفک از زندگی نیست بلکه به‌عنوان جوهری تحول‌آفرین در کلیت حیات انسانی تعریف می‌شود. این مفهوم، بر پایه ارتباط آگاهانه با امر متعالی و حرکت به سوی کمال حقیقی، سامان می‌یابد و در قالب فضایی چون تقوا، اخلاص، عبادت و عدالت تجلی می‌کند. معنویت رضوی، با تأکید بر توازن میان بُعد مادی و معنوی وجود آدمی، مسیر رشد اخلاقی و تعالی روحی را در متن زندگی روزمره هموار می‌سازد و به‌عنوان محرکی قدرتمند، کنش‌های فردی و اجتماعی را جهت می‌بخشد.

۲-۴. اقتصاد

واژه اقتصاد از ماده «قَصَدَ» به معنای رفتن، روان‌شدن، اعتدال و میانه‌روی به کار رفته است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۲۷). خلیل بن احمد فراهیدی، در بیان مفهوم اقتصاد آورده است: قصد به معنای استقامت در راه، یعنی پایداری و ثبات در مسیر (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۵۴). همچنین به عقیده راغب، اقتصاد به معنای اعتدال در امور، بدون افراط و تفریط و به تناسب هر موضوع است (راغب

اصفهان، ۱۴۱۲، ص ۶۷۲).

اقتصاد در اصطلاح علم اقتصاد، به‌عنوان دانش بررسی رویدادهای اقتصادی در زمینه توزیع، تولید و مصرف به کار می‌رود (نظری، ۱۳۹۷، ص ۳۹). از دیدگاه ارسطو، علم اقتصاد به معنای مدیریت خانه است. آدام اسمیت می‌گوید: اقتصاد علمی است که به بررسی ماهیت و علل ثروت ملل می‌پردازد. از نظر استوارت میل، اقتصاد عبارت است از بررسی ماهیت ثروت از طریق قوانین تولید و توزیع (فدیر، ۱۳۶۶، ص ۸). همچنین در تعریفی دیگر، علم اقتصاد دانشی است که به تخصیص بهینه کالاهای و فرآورده‌ها می‌پردازد و به توصیف حیات اقتصادی و پدیده‌های آن و ارتباطشان با عوامل کلی آنها توجه دارد. میانه‌روی در زندگی اقتصادی بدین معناست که نه اسراف شود و نه کوتاهی و سخت‌گیری گردد. مهم‌ترین عناصر اقتصاد، تولید، توزیع و مصرف هستند (میرمعزی، ۱۳۸۰، ص ۲).

اقتصاد در آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام، بر مبنای اصل «قصد» و میانه‌روی، به‌مثابه ابزاری برای تحقق اهداف متعالی انسانی تلقی می‌گردد. این نگاه، اقتصاد را از حصار رویکردهای مادی و سودمحور رهایی بخشیده و آن را در خدمت تعالی معنوی و عدالت اجتماعی قرار می‌دهد. مفاهیمی چون تولید حلال، پرهیز از اسراف، انفاق، تلاش برای تأمین معاش و رعایت حقوق اقتصادی دیگران، از ارکان اصلی اقتصاد رضوی به شمار می‌آیند که در پرتو معنویت، به عاملی برای توسعه پایدار و قوام جامعه تبدیل می‌شوند.

۵. ارتباط معنویت با اقتصاد

مسائل اقتصادی بخش مهمی از زندگی انسان را به خود اختصاص می‌دهد. در آموزه‌های دینی، اگرچه اقتصاد دارای جایگاهی مهم و نقش ارزنده‌ای است، اما هرگز در حد یک هدف نهایی نیست؛ بلکه همواره به عنوان وسیله و ابزاری برای تحقق اهداف معنوی و ارزشی انسانیت عمل می‌کند. مال و ثروت دنیا به خودی خود فاقد ارزش ذاتی است و تنها زمانی مفید خواهد بود که به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به سعادت اخروی مورد استفاده صحیح قرار گیرد. حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در این زمینه می‌فرمایند: «خَلَقَ اَرْبَعَةَ اَرْبَعَةَ الْمَالِ لِلْاِنْفَاقِ لَا لِلْاِسْمَاقِ وَ الْعِلْمُ لِلْعَمَلِ لَا لِلْمَجَادَلَةِ وَ الْعِبَادَةُ لِلتَّعَبُّدِ لَا لِلتَّنَعُّمِ وَ الدُّنْيَا لِلعِبْرَةِ لَا لِلعِمَارَةِ؛ چهار چیز برای چهار چیز آفریده شده است: مال برای انفاق، نه برای اندوختن؛ علم برای عمل، نه برای مجادله؛ بنده برای عبادت، نه برای خوشگذرانی؛ و دنیا برای عبرت‌گیری، نه برای آبادانی» (حسینی، ۱۳۹۲، ص ۱۵۹).

در اقتصاد اسلامی، با توجه به ماهیت معنویت اسلامی، معنویت به عنوان یک هدف عالی تلقی می‌شود. تأثیر امور معنوی بر سازوکارهای عملیاتی اقتصادی غیرقابل انکار است و

نهادهای اقتصادی موظفند ابزارهای معنوی مفید برای رشد اقتصادی را مورد توجه قرار دهند (هادی‌نیا، ۱۳۹۰، ص ۱۶). امام علی علیه‌السلام در خصوص ویژگی‌های اخلاقی می‌فرماید: «فِي سَعَةِ الْأَخْلَاقِ كُنُوزُ الْأَرْزَاقِ؛ گنج‌های روزی در گشاده‌خُلقی نهفته است» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۸، ص ۲۳). همچنین امام زین‌العابدین علیه‌السلام می‌فرماید: «الْقَوْلُ الْحَسَنُ يُثْرِي الْمَالَ وَيُنْمِي الرِّزْقَ وَيُنْسِي فِي الْأَجْلِ؛ گفتار نیک، مال را می‌افزاید، روزی را رشد می‌دهد و اجل را به تأخیر می‌اندازد» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷۱، ص ۳۱۰). از سوی دیگر، امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «لَنْ يَفْتَقَرَ مَنْ زَهَدَ؛ هر که پارسایی پیشه کند، فقیر نخواهد شد» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۵۵۵). انسان معنوی، تمامی امور معنوی را دوست دارد و آن‌ها را با اشتیاق و عشق به جا می‌آورد. در همین زمینه، پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «أَكْثَرُوا الْإِسْتِغْفَارَ؛ فَإِنَّهُ يَجْلِبُ الرِّزْقَ؛ بسیار طلب آمرزش کنید که موجب جلب روزی است» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۰۰، ص ۲۱).

بر این اساس، بین معنویت و اقتصاد رابطه‌ای عمیق و ناگسستنی وجود دارد. اقتصاد که به معنای اعتدال و میانه‌روی است، تنها زمانی در زندگی انسان معنا می‌یابد که با معنویت پیوند خورده باشد. دین اسلام بستر مناسبی برای گام‌نهادن در مسیر تجارت و معنویت فراهم نموده است که فرجام آن، حیات طیبه خواهد بود و ثروت دنیوی و اخروی بشر را تأمین می‌نماید.

۶. مؤلفه‌های معنویت در رفتار و کلام امام رضا علیه‌السلام

در این بخش، با استناد به منابع روایی معتبر، مهم‌ترین مؤلفه‌های معنویت در آموزه‌های رضوی مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا چگونگی تأثیر این مفاهیم در جهت‌دهی به کنش‌های اقتصادی و اجتماعی تبیین شود.

۶-۱. تقوا و پرهیزکاری

یکی از موضوعات مهم و معنوی که قرآن کریم بر آن تأکید فراوان دارد، مسئله تقواست. در قرآن کریم، خداوند متعال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا؛ ای مؤمنان اگر تقوای الهی پیشه کنید، خداوند برایتان قدرت تشخیص و جداسازی حق از باطل قرار می‌دهد» (انفال/۲۹). اهل تقوا دارای سیرتی زیبا، ملکوتی و همراه با فضایل اخلاقی هستند. در کتاب عیون اخبار الرضا علیه‌السلام روایت زیبایی در این زمینه نقل شده است: «قَالَ رَجُلٌ لِلرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ: وَاللَّهِ مَا عَلَيَّ وَجْهَ الْأَرْضِ أَشْرَفَ مِنْكَ أَبَا فَقَّالٍ: التَّقْوَى شَرَفَتْهُمْ وَطَاعَةَ اللَّهِ أَحْظَتْهُمْ؛ مردی به امام رضا علیه‌السلام عرض کرد: به خدا سوگند، روی زمین کسی از نظر اصالت نژاد برتر از شما نیست. حضرت فرمودند: تقوا آنان را شرافت بخشید و اطاعت از خداوند، آنان را به این مقام رسانید. دیگری عرض کرد: به خدا که تو بهترین مردمی. حضرت فرمودند: قسم نخور، بهتر از من کسی است که پرهیزکارتر و مطیع‌تر

از من باشد. به خدا سوگند این آیه نسخ نشده است: و شما را ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ همانا گرامی‌ترین شما نزد خداوند، پرهیزکارترین شماست» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۴۹، ص ۹۵).

در جایگاه اقتصادی، تقوا به عنوان یک معرفت دینی، نقش کلیدی در جلوگیری از فساد اقتصادی و ترویج رفتارهای اخلاقی در بازار ایفا می‌کند. در علوم اقتصادی، تقوا می‌تواند به عنوان یک مکانیسم خودکنترلی عمل کند که از رفتارهای فرصت‌طلبانه مانند تقلب در معاملات، رشوه و احتکار جلوگیری کند. این مفهوم با نظریه‌های اقتصاد نهادی همخوانی دارد، جایی که نهادهای اخلاقی مانند تقوا، هزینه‌های معاملاتی را کاهش می‌دهند و اعتماد اجتماعی را افزایش می‌دهند، که منجر به رشد اقتصادی پایدار می‌شود. از نگاه امام رضا علیه‌السلام، تقوا تنها یک فضیلت شخصی نیست بلکه یک عامل اجتماعی-اقتصادی است که شرافت اقتصادی را تضمین می‌کند. ایشان با تأکید بر اینکه تقوا سبب شرافت و برتری واقعی می‌شود، نشان می‌دهند که در اقتصاد، افراد پرهیزکار می‌توانند الگوهایی برای توزیع عادلانه ثروت باشند، زیرا تقوا آن‌ها را از حرص و طمع دور نگه می‌دارد و به سمت فعالیت‌های اقتصادی مفید و حلال هدایت می‌کند. تحلیل نگاه حضرت رضا علیه‌السلام بیانگر آن است که تقوا، اقتصاد را از یک سیستم رقابتی مادی به یک نظام مبتنی بر عدالت الهی تبدیل می‌کند، جایی که تشخیص حق از باطل در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی مانند سرمایه‌گذاری و مصرف، بر پایه پرهیزکاری استوار است. این رویکرد می‌تواند در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی مدرن، مانند طراحی سیستم‌های مالی اسلامی بدون ربا، کاربرد داشته باشد، زیرا تقوا مانع از انباشت ناعادلانه ثروت شده و به تعادل اقتصادی جامعه کمک می‌کند.

۲-۶. محبت قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام

در زندگی، راه‌های بسیاری وجود دارد و افراد مختلف، به مسیرهای گوناگونی دعوت می‌کنند. اما مطمئن‌ترین راه، قرآن کریم است. ریّان بن صلت گوید: از حضرت امام رضا علیه‌السلام پرسیدم: ای پسر پیامبر درباره قرآن چه می‌فرمایید؟ فرمودند: «کَلَامُ اللَّهِ لَا تَتَجَاوَزُوهُ، وَلَا تَطْلُبُوا الْهُدَىٰ فِي غَيْرِهِ فَتَضَلُّوا؛ قرآن، کلام خداست. از آن فراتر نروید و هدایت را در غیر قرآن مجوید که گمراه می‌شوید» (عطاردی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۰۸).

از سوی دیگر، اهل بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، انسان‌هایی پاک، الهی، وارسته و برخوردار از تمامی فضایل و خوبی‌ها هستند که برای همه مسلمانان الگو می‌باشند. محبت به ایشان، نشانه فطرت پاک و ایمان خالص انسانی است. امام رضا علیه‌السلام فرمودند: «لَا يُحِبُّنَا كَافِرٌ وَلَا يُبْغِضُنَا مُؤْمِنٌ، وَمَنْ مَاتَ وَهُوَ يُحِبُّنَا كَانَ عَلَى اللَّهِ حَقًّا أَنْ يَبْعَثَهُ مَعَنَا؛ هیچ کافری دوستدار ما نیست و هیچ مؤمنی دشمن ما نمی‌شود و هر کس با محبت ما از دنیا

برود، بر خداست که او را با ما محشور کند» (همان، ج ۱، ص ۳۵۸). امام رضا علیه السلام توسل به اهل بیت علیهم السلام را به عنوان یکی از راهبردهای بیرون رفت از چالش‌ها می‌داند و می‌فرماید: «إِذَا تَزَلَّتْ بِكُمْ شِدَّةٌ فَاسْتَعِينُوا بِنَا عَلَيَّ اللَّهُ؛ هر گاه سختی‌ای به شما رسید، به وسیله‌ی ما از خداوند کمک بجوئید» (عیاشی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۷۶). بنابراین، محبت به قرآن حکیم و اهل بیت علیهم السلام، هم در دنیا و هم در آخرت، موجب نجات و رستگاری بشر است.

محبت به قرآن و اهل بیت علیهم السلام نقش مهمی در شکل‌دهی به فرهنگ اقتصادی جامعه ایفا می‌کند. در علوم اقتصادی، این محبت می‌تواند به عنوان یک سرمایه اجتماعی عمل کند که اعتماد متقابل را افزایش داده و همکاری اقتصادی را تسهیل می‌کند. برای مثال، در اقتصاد اسلامی، اصول قرآنی مانند عدالت در معاملات مانند آیه «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده/۱) پایه‌های تجارت اخلاقی را تشکیل می‌دهند و محبت به اهل بیت علیهم السلام، الگوهای عملی برای توزیع ثروت فراهم می‌کند. از نگاه امام رضا علیه السلام، قرآن به عنوان منبع هدایت، افراد را از گمراهی اقتصادی مانند ربا و احتکار دور نگه می‌دارد و محبت به اهل بیت علیهم السلام، کمک در سختی‌های اقتصادی را ترویج می‌دهد. تحلیل نگاه حضرت رضا علیه السلام نشان می‌دهد که این معارف، اقتصاد را به یک سیستم مبتنی بر هدایت الهی تبدیل می‌کنند، جایی که افراد با تکیه بر قرآن و اهل بیت، تصمیمات اقتصادی مانند سرمایه‌گذاری در پروژه‌های مفید اجتماعی را اولویت‌بندی می‌کنند.

یکی از اعمال معنوی که تأثیر فراوانی بر زندگی انسان دارد، صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله و خاندان پاک ایشان است. امام رضا علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «مَنْ لَمْ يَقْدِرْ عَلَيَّ مَا يَكْفُرُ بِهِ ذَنْبُهُ، فَلْيَكْتُرْ مِنَ الصَّلَاةِ عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَ آلِهِ؛ فَإِنَّهَا تَهْدِمُ الذَّنُوبَ هَدْمًا؛ هر کس توانایی جبران گناهانش را ندارد، بر محمد و آل او بسیار صلوات بفرستد؛ چرا که صلوات، گناهان را به کلی از بین می‌برد» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۹۴). این عمل عبادی علاوه بر آثار اخروی، در زندگی دنیوی مؤمنان نیز برکات متعددی به همراه دارد و نشانه محبت به خاندان رسالت است. صلوات به عنوان یک معرفت دینی و مظهر محبت به اولیای الهی، نقشی مهم در افزایش برکت اقتصادی ایفا می‌کند. در علوم اقتصادی، این عمل می‌تواند به عنوان یک ابزار روانشناختی برای افزایش رضایت و کاهش حرص عمل کند، که در اقتصاد مصرف به تعادل در هزینه‌ها منجر می‌شود. از نگاه امام رضا علیه السلام، صلوات گناهان را نابود می‌کند که در اقتصاد به معنای پاک‌سازی از رفتارهای اقتصادی ناپاک مانند قمار یا ربا است. تحلیل نگاه حضرت رضا علیه السلام نشان می‌دهد که این معرفت، اقتصاد را با برکات الهی پیوند می‌زند، زیرا صلوات به عنوان تجارت با خدا، افزایش روزی را به همراه دارد و افراد را به سمت انفاق و توزیع عادلانه ثروت هدایت می‌کند.

۳-۶. نماز

خداوند متعال فلسفه آفرینش انسان را بندگی خویش معرفی نموده و می‌فرماید: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ؛ و جن و انس را نیافریدم مگر برای اینکه مرا عبادت کنند» (ذاریات/۵۶). آنچه در سیره و سخن امام رضا علیه السلام درباره این عبادت بزرگ آمده، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ به گونه‌ای که اهتمام به نماز، وسیله تقرب به خداوند شمرده شده است. امام رضا علیه السلام فرمودند: «الصَّلَاةُ قَرْبَانُ كُلِّ تَقِيٍّ؛ نماز، وسیله‌ی تقرب هر پرهیزگاری به سوی خداست» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۲۶۵). ایشان به نماز اول وقت و درک فضیلت آن اهمیت ویژه‌ای می‌دادند و همواره در گفتار و عمل، پیروان خویش را به اقامه نماز در اول وقت توصیه و امر می‌فرمودند. ابراهیم بن موسی نقل می‌کند که امام رضا علیه السلام فرمودند: «لَا تُؤَخِّرَنَّ صَلَاةً عَنْ أَوَّلِ وَقْتِهَا إِلَى آخِرِ وَقْتِهَا مِنْ غَيْرِ عِلَّةٍ، عَلَيْكَ أَبَدًا بِأَوَّلِ الْوَقْتِ؛ هرگز نماز را بدون علت از اول وقتش به آخر وقتش موفوت مکن؛ بر تو باد که همواره نماز را در اول وقت به جا آوری» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۸۰، ص ۲۱).

درباره نماز شب، امام رضا علیه السلام فرمودند: «عَلَيْكُمْ بِصَلَاةِ اللَّيْلِ فَمَا مِنْ عِيدٍ يَتَّقُوهُ فِي آخِرِ اللَّيْلِ فَيُصَلِّي ثَمَانِي رَكَعَاتٍ وَ رَكَعَتَيْنِ لِلشَّفَعِ وَ رَكَعَةً لِلْوَتْرِ، ثُمَّ يَقْنَتُ وَ يَسْتَغْفِرُ اللَّهُ فِي قُنُوتِهِ سَبْعِينَ مَرَّةً، إِلَّا أُجِيبَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَ عَذَابِ النَّارِ؛ بر شما باد به نماز شب زیرا هیچ بنده‌ای نیست که در آخر شب برخیزد و هشت رکعت نماز، دو رکعت نماز شفع و یک رکعت نماز وتر بخواند، سپس در قنوت، هفتاد بار استغفار کند، مگر اینکه از عذاب قبر و عذاب آتش دوزخ در امان می‌ماند» (راوندی، ۱۴۰۷ ق، ص ۲۷۸-۲۷۲) بنابراین، نماز زیباترین حالتی است که یک انسان مسلمان در پیشگاه پروردگار خویش دارد. اگر نماز با شرایط کامل اقامه گردد، نماز گزار پس از ادای آن گام در مسیر کمالات نهاده و از اعمال زشت و ناپسند بیزاری می‌گردد. این ارمغان ملکوتی در سیره و سخن امام هشتم علیه السلام تجلی یافته و با رهنمودهای آن حضرت، جلوه‌های زیبای نماز در هم آمیخته است.

نماز به عنوان یک معرفت دینی، نقش مهمی در افزایش بهره‌وری و تعادل روانی افراد دارد که مستقیماً بر عملکرد اقتصادی تأثیر می‌گذارد. در علوم اقتصادی، نماز می‌تواند به عنوان یک روتین روزانه، استرس را کاهش دهد و تمرکز را افزایش دهد که در نظریه‌های اقتصاد نیروی کار به بهبود کارایی و کاهش غیبت از کار منجر می‌شود. از نگاه امام رضا علیه السلام، نماز وسیله تقرب و حفاظت از عذاب است که در اقتصاد به معنای حفاظت از دارایی‌های معنوی و مادی است. تحلیل نگاه حضرت رضا علیه السلام بیانگر آن است که اقامه نماز در اول وقت، انضباط اقتصادی را ترویج می‌دهد، زیرا افراد را از تأخیر در تعهدات اقتصادی مانند پرداخت بدهی‌ها بازمی‌دارد و به سمت بهره‌وری بیشتر هدایت می‌کند. این معرفت می‌تواند در مدل‌های اقتصادی، مانند اقتصاد اسلامی، به عنوان عاملی برای کاهش هزینه‌های اجتماعی (مانند جرم و فساد) عمل کند، زیرا نماز

افراد را از اعمال زشت اقتصادی مانند دزدی و رشوه دور نگه می‌دارد و جامعه‌ای با رشد اقتصادی پایدار می‌سازد.

۴-۶. تواضع و فروتنی

تواضع و فروتنی یکی از ویژگی‌های معنوی برجسته در آموزه‌های اسلامی است که به عنوان صفتی پسندیده و نشانه‌ای از خردمندی شناخته می‌شود و انسان متواضع در زمره‌ی نیکوکاران قرار می‌گیرد. یکی از روایان نقل می‌کند به حضرت عرض کردم: حد تواضع چیست که وقتی بنده آن را انجام دهد، متواضع شمرده می‌شود؟ فرمودند: «تواضع در جاتی دارد؛ از جمله این که انسان اندازه خود را بشناسد و با قلبی سلیم، خود را در جایگاه واقعی‌اش قرار دهد، دوست داشته باشد با دیگران همان گونه رفتار کند که انتظار دارد با او رفتار شود، اگر بدی دید با نیکی پاسخ دهد، خشم خود را فرو خورد و از مردم در گذرد، و خداوند نیکوکاران را دوست دارد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۲۴).

تواضع هم نمود ظاهری در اعمال انسان دارد و هم بعد باطنی که با قلب سلیم مرتبط است و سبب ارتقای مقام و استحکام جایگاه انسان می‌گردد. حقیقت و روح تواضع، ماهیتی الهی دارد و در پرتو ارتباط صحیح با خداوند شکل می‌پذیرد. بنابراین، آنچه از کلام امام رضا علیه‌السلام آشکار است، این است که دستیابی به تواضع، فرآیندی تدریجی و مرحله‌ای است. پیش از هر چیز، انسان باید جایگاه حقیقی خویش را بشناسد؛ زیرا وقتی برای انسان مشخص شود که رسیدن به کمال از مهم‌ترین ثمرات تواضع و فروتنی در عبودیت و بندگی پروردگار متعال است، این فضیلت در ارتباط با خداوند معنا خواهد یافت.

در نتیجه تواضع به عنوان معرفت دینی، نقشی در ترویج اقتصاد عادلانه و کاهش نابرابری ایفا می‌کند. در علوم اقتصادی، تواضع می‌تواند به عنوان یک عامل در اقتصاد رفتاری، از انباشت ثروت ناعادلانه جلوگیری کند و همکاری را افزایش دهد. از نگاه امام رضا علیه‌السلام، تواضع درجات دارد و پاسخ بدی با نیکی را ترویج می‌دهد که در اقتصاد به معنای حل اختلافات تجاری با عدالت است. تحلیل نگاه حضرت رضا علیه‌السلام بیانگر آن است که تواضع، اقتصاد را از رقابت کور به همکاری مبتنی بر قلب سلیم تبدیل می‌کند، جایی که افراد جایگاه خود را می‌شناسند و از غضب در معاملات اجتناب می‌کنند، منجر به کاهش هزینه‌های حقوقی و افزایش اعتماد اقتصادی می‌شود.

۵-۶. صبر

صبر، حالتی نفسانی است که در اثر آن، فرد در مواجهه با مشکلات، بلاها و مصیبت‌ها،

تبادل خویش را حفظ کرده و به جزع و شکایت روی نمی‌آورد. در همین زمینه امام رضا علیه‌السلام می‌فرماید: «لَا يَسْتَكْمِلُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتَّى تَكُونَ فِيهِ خِصَالٌ ثَلَاثٌ: التَّقَهُ فِي الدِّينِ، وَ حُسْنُ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ، وَ الصَّبْرُ عَلَى الرَّزَايَا؛ هیچ بنده‌ای به حقیقت ایمان دست نمی‌یابد مگر اینکه سه خصلت در او باشد: شناخت عمیق در دین، برنامه‌ریزی صحیح در معیشت، و شکیبایی در مصیبت‌ها» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۳۲۹). انسان باید در رفاه و نعمت، در مال و مقام و کثرت خانواده و فرزندان، حد متعارف را رعایت کرده و بر آن صبر نماید؛ زیرا نفس انسانی همواره در پی زیاده‌طلبی است. قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ» (علق ۷-۶). بر این اساس، انسان در زندگی با افکار و عقاید گوناگون، اعم از موافق و مخالف، مواجه می‌شود که به لحاظ اهمیت، او را به موضع‌گیری‌های متفاوتی وامی‌دارد. قرآن کریم و معصومین علیهم‌السلام به اهل ایمان سفارش می‌کنند که صبر پیشه کنند تا مشمول رحمت الهی گردند.

در علوم اقتصادی، صبر می‌تواند به عنوان یک عامل در اقتصاد مالی از تصمیمات مانند فروش در بازارها جلوگیری کند. از نگاه امام رضا علیه‌السلام، صبر بخشی از ایمان کامل است و برنامه‌ریزی معیشت را شامل می‌شود که به اقتصاد خانواده مربوط است. تحلیل نگاه حضرت رضا علیه‌السلام نشان می‌دهد که صبر در مصیبت‌ها، افراد را از طغیان اقتصادی مانند اسراف در رفاه دور نگه می‌دارد و به سمت برنامه‌ریزی پایدار اقتصادی هدایت می‌کند، منجر به رشد اقتصادی مقاوم در برابر بحران‌ها می‌شود.

۶-۶. پرهیز از اسراف

در قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام، همواره توصیه‌ها و هشدارهای متعددی درباره پرهیز از ریخت‌وپاش و اسراف مورد تأکید قرار گرفته است (اعراف / ۳۱) و بیانگر آن است که باید از نعمت‌های الهی به گونه‌ای شایسته استفاده کرد، اما از اسراف و زیاده‌روی پرهیز نمود. امام رضا علیه‌السلام اسراف، ریخت‌وپاش، میانه‌روی نکردن و تباه‌سازی اموال را پدیده‌هایی ناپسند می‌دانستند و پیروان خویش را از این امور ناشایست باز می‌داشتند (عطاردی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۰۸۲). ایشان می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ يُبْغِضُ... وَ إِسْوَاعَةَ الْمَالِ؛ خداوند تباه‌سازی اموال را دشمن می‌دارد» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷۸، ص ۳۳۵). بدیهی است که تباه کردن اموال و تزیین آن‌ها مفهومی گسترده دارد و شامل انواع ریخت‌وپاش‌ها، اسراف‌ها و هزینه‌های بی‌مورد در زندگی می‌شود.

یکی از یاران امام هشتم علیه‌السلام نقل می‌کند: «از امام رضا علیه‌السلام درباره چگونگی تأمین مخارج خانواده پرسیدم. ایشان فرمودند: بین دو امر ناپسند قرار دارد. گفتیم: فدایت شوم، به خدا سوگند این دو امر ناپسند را نمی‌شناسم. فرمودند: آیا نمی‌دانی که خداوند عزوجل اسراف و تنگ‌گیری را ناپسند شمرده است؟ سپس این آیه را تلاوت فرمودند:

«وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا؛ و کسانی که هرگاه انفاق کنند، نه اسراف می‌ورزند و نه سخت‌گیری، بلکه میان این دو [روش] حد وسط را برمی‌گزینند» (فرقان/۶۷)

بنابراین، اسراف در امکانات مادی و اقتصادی به شدت رواج دارد. از یک سو، سالانه صدها هزار انسان بر اثر گرسنگی و کمبود غذا جان خود را از دست می‌دهند و از سوی دیگر، روزانه مقادیر قابل توجهی از مواد غذایی و ضروریات زندگی اسراف و تباه می‌شود. به همین دلیل، پیشوایان دینی بر پرهیز از اسراف و رعایت میانه‌روی و اعتدال در زندگی تأکید فراوان داشته‌اند. در جایگاه اقتصادی، پرهیز از اسراف به عنوان معرفت دینی، نقش کلیدی در پایداری منابع و کاهش هدررفت اقتصادی دارد. در علوم اقتصادی، این مفهوم با اقتصاد محیطی همخوانی دارد جایی که اسراف منجر به ناپایداری منابع می‌شود. از نگاه امام رضا علیه‌السلام، اسراف تباه‌سازی مال است و بین اسراف و تنگ‌گیری تعادل لازم است و بیانگر آن است که این معرفت، اقتصاد را به سمت مصرف بهینه هدایت می‌کند، جلوگیری از هدررفت منابع غذایی و مالی را ترویج می‌دهد و به کاهش فقر جهانی کمک می‌کند، منجر به مدل‌های اقتصادی پایدار می‌شود.

۷-۶. اعتدال و میانه‌روی

اعتدال در همه شئون زندگی، به‌ویژه در امور معیشتی، اصلی زیربنایی و بنیادین محسوب می‌شود و رعایت آن، موجب تکامل اخلاقی و تعالی معنوی انسان می‌گردد. انسان با پایبندی به اعتدال، از افراط و تفریط دوری گزیده و در تمامی امور، راه میانه را در پیش می‌گیرد. امام رضا علیه‌السلام در این زمینه می‌فرماید: «إِنَّ الْجَسَدَ بِمَنْزِلَةِ الْأَرْضِ الطَّيِّبَةِ، مَتَى تُعْهِدَتْ بِالْعِمَارَةِ وَ السَّقْيِ، مِنْ حَيْثُ لَا يَزْدَادُ فِي الْمَاءِ فَتَغْرُقُ، وَ لَا يَنْقُصُ مِنْهُ فَتُعْطِشُ، دَامَتْ عِمَارَتُهَا، وَ كَثُرَ رِبْعُهَا، وَ زَكِيَ زَرْعُهَا، وَ إِنْ تَعَوَّلَ عَنْهَا فَسَدَتْ، وَ لَمْ يُنْبِتْ فِيهَا الْعُشْبُ. فَالْجَسَدُ بِهَذِهِ الْمَنْزِلَةِ؛ بدن انسان همانند زمین پاکیزه‌ای است که اگر به موقع آباد و آبیاری شود، به گونه‌ای که نه در آب غرق گردد و نه از کم‌آبی تشنه بماند، همواره آباد می‌ماند، محصولش فزونی می‌یابد و کشتزارش پربرکت می‌شود؛ و اگر از آن غفلت شود، تباه می‌گردد و سبزه‌ای در آن نمی‌روید. پس بدن انسان نیز چنین حالتی دارد» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۶۲، ص ۳۱۰).

انسانی که در زندگی مادی خویش اعتدال را رعایت نماید، از ابتلا به فقر و ناداری در امان خواهد ماند (نراقی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۵۶). همچنین، اگر تمامی اعضای جامعه، از جمله حاکمان، مدیران و کارگزاران، میانه‌روی را مراعات کنند، آن جامعه به فلاح و رشد پایدار دست خواهد یافت (طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۸۹). در علوم اقتصادی، مفهوم اعتدال و میانه‌روی با نظریه تعادل عمومی همخوانی دارد، جایی که اعتدال در مصرف و تولید، پایداری را

تضمین می‌کند. از نگاه امام رضا علیه‌السلام، اعتدال مانند آبیاری متعادل زمین است که محصول را افزایش می‌دهد لذا این معرفت، اقتصاد را به سمت رشد پربرکت هدایت می‌کند، از غرق شدن در بدهی یا تشنگی در فقر جلوگیری می‌کند و مدل‌های اقتصادی پایدار مانند اقتصاد سبز را تقویت می‌کند.

در بسط و تحلیل این بخش می‌توان افزود که تمثیل عمیق امام رضا علیه‌السلام - که در آن بدن انسان به «زمین پاکیزه» و مدیریت معیشت به «آبیاری متعادل» تشبیه شده است - در حقیقت، ارائه یک «الگوی سیستمی» برای مدیریت اقتصاد در مقیاس خرد و کلان است. این تمثیل، اعتدال را از یک فضیلت اخلاقی، به یک «اصل عملیاتی هوشمند» ارتقا می‌دهد. در این نگاه، اقتصاد به مثابه یک اکوسیستم زنده تصور می‌شود که سلامت و باروری آن در گرو برقراری یک تعادل پویا^۱ است. این تعادل، صرفاً یک موازنه کمی میان درآمد و هزینه نیست، بلکه تعادلی کیفی است که بین سرمایه‌گذاری و مصرف، پس‌انداز و انفاق، و تلاش برای معاش و توکل بر خداوند برقرار می‌شود. از منظر اقتصاد مدرن، این نگاه را می‌توان با مفهوم بهینه‌پارتو^۲ و نیز مبانی اقتصاد پایدار^۳ پیوند زد. نظریه تعادل عمومی والراس، اگرچه به هماهنگی کلی بازارها می‌پردازد، اما عمدتاً فاقد چارچوب اخلاقی است. آموزه اعتدال رضوی، این چارچوب را تکمیل می‌کند و تأکید می‌نماید که تعادل واقعی زمانی حاصل می‌شود که فعالیت‌های اقتصادی، علاوه بر کارایی، «برکت» (به عنوان مفهومی فراتر از سود مادی) نیز تولید کنند.

این برکت، همان افزایش کیفی در رفاه و پایداری نظام است که در نتیجه رعایت حد وسط و پرهیز از افراط و تفریط حاصل می‌آید. پیامد این نگاه، شکل‌گیری یک تاب‌آوری اقتصادی^۴ در سطح فردی و اجتماعی است. فرد و جامعه‌ای که بر مدار اعتدال حرکت می‌کند، از یک سو با پرهیز از اسراف و وام‌گیری بی‌رویه (غرق شدن)، خود را از بحران‌های ناشی از حباب‌های مصرفی و مالی مصون می‌دارد، و از سوی دیگر با پرهیز از تنگ‌گیری و انقباض اقتصادی (تشنگی)، از ورود به چرخه‌ی رکود و فقر جلوگیری می‌کند. بنابراین، اعتدال تنها یک دستورالعمل اخلاقی نیست، بلکه یک «استراتژی عقلانی برای مدیریت ریسک» و تضمین‌کننده‌ی توسعه‌ی پایدار و همه‌جانبه است که مصداق عینی «فلاح و رشد پایدار» در جوامع اسلامی خواهد بود. این تحلیل، جایگاه آموزه‌ی رضوی را به عنوان پاسخی بنیادین به ناپایداری‌های ذاتی نظام‌های اقتصادی مادی نمایان می‌سازد.

1 . Dynamic Equilibrium

2 . Pareto Optimality

مفهومی در علم اقتصاد پیرامون تخصیص منابع است که در آن امکان بهتر کردن وضعیت یک فرد بدون بدتر کردن وضعیت فردی دیگر وجود ندارد.

3 . Sustainable Economics

4 . Economic Resilience

۸-۶. صدقه و احسان

از منظر آموزه‌های اسلام، یکی از راه‌های افزایش روزی و نزول برکات آسمانی، اعطای صدقات است. صدقه تنها به کمک مالی به نیازمندان محدود نمی‌شود، بلکه هرگونه عمل خیر و خدمت به مردم در فرهنگ دینی، صدقه محسوب شده و دارای پاداش است؛ حتی برداشتن سنگ از سر راه مردم نیز صدقه به شمار می‌آید. حضرت رضا علیه‌السلام پاری‌رساندن به ناتوانان را برترین شکل صدقه می‌دانستند و فرمودند: «عَوْنُكَ لِلضَّعِيفِ مِنْ أَفْضَلِ الصَّدَقَةِ؛ کمک تو به ناتوان، از برترین انواع صدقه است. کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، یکی از راه‌های کسب محبت الهی را می‌پیمایند» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۴۴۶). صدقه دادن و هزینه کردن در راه خداوند متعال، نه تنها موجب جلب روزی می‌شود، بلکه نوعی تجارت با خداوند محسوب می‌گردد. این عمل، موجب دفع قضا و بلا یا شده و مانع از نزدیک شدن آسیب‌ها به حریم زندگی انسان می‌شود. همچنین صدقه موجب افزایش برکت در اموال و حفظ انسان از حوادث ناگوار می‌گردد. در علوم اقتصادی، صدقه می‌تواند به‌عنوان یک مکانیسم انتقال عمل کند که فقر را کاهش دهد و رشد فراگیر را ترویج کند. از نگاه امام رضا علیه‌السلام، کمک به ضعیف برترین صدقه است که مستقیماً به اقتصاد اجتماعی مربوط است.

نکته بدیع و قابل تأمل در کلام امام رضا علیه‌السلام، تأکید بر «کمک به ناتوان» به‌عنوان برترین صدقه است. این سخن، در حقیقت، مبانی اقتصاد توجه به محروم‌ترین‌ها را بنیان می‌نهد. در ادبیات توسعه، «نظریه قابلیت»^۱ آمارتیا سن بر این اصل استوار است که توسعه واقعی، به معنای گسترش قابلیت‌های افراد برای داشتن زندگی بهتر است. کمک به ناتوان، دقیقاً مصداق عینی این نظریه است، چرا که هدف، صرفاً انتقال مالی نیست بلکه تقویت «قابلیت زیستی» و «عاملیت» فرد محروم در چرخه اقتصادی است. این نگاه، صدقه را از یک عمل خیرخواهانه انفعالی، به یک «سرمایه‌گذاری اجتماعی فعال» برای توانمندسازی تبدیل می‌کند. از سوی دیگر، تشبیه صدقه به «تجارت با خداوند»، کلیدی برای درک یک الگوی اقتصادی کاملاً متفاوت است. در اقتصاد متعارف، معاملات بر پایه مبادله «معادل‌ها» (کالا با پول) استوار است. اما در این الگوی الهی، انسان مال‌ناچیز خود را می‌دهد و در عوض، برکت می‌گیرد. برکت، مفهومی فراتر از افزایش کمی است؛ این مفهوم اشاره به «بهینه‌سازی کیفی و کارکردی» منابع موجود دارد، به گونه‌ای که نتایج و مطلوبیت حاصل از آن منابع، به شکلی غیرخطی و فراتر از محاسبات مادی افزایش می‌یابد. این امر را می‌توان با مفهوم

1. Economy of the Last Man

2. Capability Approach:

مجموعه‌ای از ایده‌هایی را که قبلاً از رویکردهای سنتی به اقتصاد رفاه کنار گذاشته شده بود (یا به صورت مناسب به آن پرداخته نشده بود) جمع می‌کنند. تمرکز اصلی رویکرد قابلیت بر این است که افراد قادر به انجام چه کاری هستند.

3. Amartya Sen

بازدهی فزاینده^۱ در اقتصاد نوین مقایسه کرد، با این تفاوت که محرک این بازدهی، عوامل معنوی و روابط اجتماعی نیک است. تأثیر صدقه در «دفع بلایا» و «جلوگیری از رکود» نیز از منظر کلان اقتصادی قابل تحلیل است. صدقه، به عنوان یک مکانیسم خودجوش و غیرمتمرکز برای توزیع مجدد درآمد، نقش یک ضربه‌گیر خودکار^۲ را در اقتصاد جامعه ایفا می‌کند. در دوران رونق، با انتقال بخشی از مازاد ثروت به قشرهای کم‌درآمد که تمایل نهایی به مصرف بالاتری دارند، تقاضای مؤثر کل را حفظ کرده و از وقوع رکود ناشی از کاهش تقاضا جلوگیری می‌کند. در دوران بحران نیز با تأمین حداقل معیشت نیازمندان، از تشدید چرخه معیوب فقر و کاهش تولید ممانعت به عمل می‌آورد. این نگاه، صدقه را به یک سیاست ضدچرخه‌ای^۳ طبیعی و الهی تبدیل می‌کند که نه توسط دولت، بلکه توسط خود جامعه اجرا می‌شود.

در نهایت، تأکید بر این که صدقه منحصر به کمک مالی نیست، نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی^۴ مبتنی بر اعتماد، نوع‌دوستی و همیاری، خود بزرگ‌ترین موتور محرک توسعه اقتصادی پایدار است. بنابراین، از منظر اقتصادی رضوی، صدقه یک هزینه نیست، بلکه هوشمندانه‌ترین شکل «سرمایه‌گذاری در سرمایه اجتماعی» برای دستیابی به جامعه‌ای با عدالت اقتصادی و تاب‌آور است.

۷. اقتصاد در کلام و سیره امام رضا علیه‌السلام

نیازهای معیشتی و مسائل اقتصادی، از فوری‌ترین ضروریات زندگی انسان به شمار می‌روند. در عصر حاضر، بشریت در چنگال سرمایه‌داران و مراکز قدرت اقتصادی گرفتار آمده است، تا جایی که افراد ناچار به تکیه از آنان شده‌اند. رهبران دینی با تعالیم خویش، انسان را از این معضل بزرگ نجات می‌دهند. امام رضا علیه‌السلام در این زمینه می‌فرماید: «الْمَسْأَلَةُ مِفْتَاحُ الْبُؤْسِ؛ درخواست از دیگران، کلید فقر و سختی است» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۹۶، ص ۱۵۷).

برای دستیابی به پیشرفت و رفح نابسامانی‌های اقتصادی در جامعه اسلامی و کل بشریت، می‌توان از آموزش‌های دینی و تعالیم رهبران الهی، به‌ویژه سیره رضوی، به‌عنوان خط‌مشی اصلی و معیاری اساسی بهره برد. برخی از عوامل مهم اقتصادی که از سیره و کلام امام رضا علیه‌السلام استنباط می‌شود، عبارت‌اند از: توجه به تولید و کار، پرهیز از اسراف، رعایت اعتدال در مصرف، انفاق در راه خدا، و دوری از تکیه و وابستگی اقتصادی. این اصول نه تنها راهگشای زندگی فردی است، بلکه اساس نظام اقتصادی جامعه اسلامی را تشکیل می‌دهد.

1. Increasing Returns
2. Automatic Stabilizer
3. Counter-Cyclical Policy
4. Social Capital

۷-۱. تأمین اقتصاد خانواده

رزق و روزی هر موجودی، از جمله انسان‌ها، از سوی خداوند تضمین شده است. دین اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین آسمانی، همواره به نیازهای بشری در همه اعصار پاسخ داده و نسبت به ازدواج و تشکیل خانواده، تشویق‌ها و ترغیب‌های فراوانی نموده است. انسان معنویت‌گرا در تمامی لحظات، برای رفع نیازهای مادی خانواده تلاش می‌کند تا خانواده‌اش در تنگنا و مشقت قرار نگیرد. امام رضا علیه‌السلام در این زمینه می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِي يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ يُكْفِ بِهٖ عِيَالَهُ أَكْبَرُ أَجْرًا مِنَ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ کسی که به دنبال روزی حلال باشد تا هزینه خانواده خود را تأمین کند، پاداشش از مجاهد در راه خدا بیشتر است» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷۸، ص ۳۳۹). همچنین تأکید می‌فرماید: «صَاحِبُ النَّعْمَةِ يَجِبُ عَلَيْهِ التَّوَسُّعَةُ عَلَى عِيَالِهِ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۱)؛ برخوردار از نعمت، باید بر خانواده‌اش گشایش و رفاه ایجاد کند. انسانی که برای تأمین معاش خانواده‌اش تلاش نماید، همانند رزمنده در راه خداست.

نکته محوری و قابل تأمل در این فراز، تشبیه «طلب روزی حلال برای خانواده» به «جهاد در راه خداست». این مقایسه در حقیقت بیانگر یک «تغییر پارادایم» در نگرش به کار و اقتصاد است. در این نگاه، فعالیت اقتصادی از امری مادی و معیشتی خارج شده و به عرصه‌ای از «عبادت اجتماعی» و «مسئولیت‌پذیری دینی» ارتقا می‌یابد. این همان نقطه تلاقی معنویت و اقتصاد است که اقتصاد را به بستری برای کسب قرب الهی تبدیل می‌کند. از منظر جامعه‌شناسی اقتصادی، تأکید امام رضا علیه‌السلام را می‌توان در چارچوب نظریه «سرمایه اجتماعی» و «انسجام ساختاری» خانواده تحلیل کرد. وقتی فردی برای تأمین رفاه خانواده خود تلاش می‌کند، در واقع در حال سرمایه‌گذاری بر روی «سرمایه انسانی» خانوار است. این کار نه تنها ثبات اقتصادی خانواده را افزایش می‌دهد، بلکه با ایجاد امنیت روانی و عاطفی، به تقویت بنیان‌های نهاد خانواده به‌عنوان اصلی‌ترین رکن جامعه می‌پردازد. از این منظر، تلاش برای تأمین معاش، یک «واجب اجتماعی» است که پایداری کل نظام اجتماعی را در پی دارد. در حوزه اقتصاد رفتاری نیز می‌توان به تحلیل این موضوع پرداخت. انگیزه‌ای که امام رضا علیه‌السلام برای تلاش اقتصادی ایجاد می‌کنند، فراتر از انگیزه‌های مادی است. دستور امام به توسعه بر عیال برای صاحب نعمت، در واقع بیانگر یک «تئوری توزیع ثروت در سطح خرد» است. این سخن نشان می‌دهد که انفاق و توزیع مجدد ثروت باید پیش از هر چیز از درون خانواده آغاز شود. این نگاه، هم بر مسئولیت‌پذیری فردی تأکید دارد و هم الگویی برای «توسعه پایدار درون‌زا» ارائه می‌دهد که در آن، رفاه خانواده به‌عنوان اولین حلقه از زنجیره رفاه اجتماعی مورد توجه قرار می‌گیرد. این تحلیل نشان می‌دهد که آموزه‌های امام رضا علیه‌السلام در مورد تأمین معاش خانواده، یک «الگوی جامع توسعه اقتصادی-اجتماعی» است که می‌تواند مبنای نظریه‌پردازی در حوزه اقتصاد اسلامی قرار گیرد.

۲-۷. دوری از فقر

ارزش و عظمت کرامت انسانی و هدفی که انسان برای آن آفریده شده است، بسیار والا و برتر است. فقر و تهیدستی و محرومیت از سطح زندگی مناسب، با اندیشه‌های امام هشتم علیه‌السلام کاملاً ناسازگار است. امام رضا علیه‌السلام در این زمینه می‌فرماید: «إِذَا أَقْبَلَتْ الدُّنْيَا عَلَىٰ إِنْسَانٍ أَعْطَتْهُ مَحَاسِنَ غَيْرِهِ، وَإِذَا أَدْبَرَتْ عَنْهُ سَلَبَتْهُ مَحَاسِنَ نَفْسِهِ؛ هرگاه دنیا به سوی انسانی روی آورد، نیکی‌های دیگران را نیز به او می‌بخشد، و هنگامی که از کسی روی برتابد و او فقیر گردد، نیکی‌های ذاتی او را نیز از او می‌ستاند» (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۷۸، ص ۳۳۹). در این بیان، فقر به عنوان عاملی برای نفی شخصیت انسان شناخته شده که موجب از دست دادن ویژگی‌های مثبت فرد می‌گردد؛ در حالی که تمکن مالی می‌تواند در شخصیت‌سازی انسان چنان تأثیرگذار باشد که او را از محاسن اخلاقی دیگران نیز بهره‌مند سازد. براین اساس، دولت و ثروتمندان جامعه موظف‌اند نیازهای اساسی مردم را به گونه‌ای مدیریت کنند که عدالت اجتماعی تحقق یابد. عدالت اقتصادی باید فراهم گردد تا عدالت در معیشت به معنای حقیقی محقق شده و تمامی شهروندان از امکانات زندگی بهره‌مند گردند و چهره زشت فقر از جامعه زدوده شود.

نکته بدیع در این فراز، ارائه تحلیلی روانشناختی-اجتماعی از پدیده فقر توسط امام رضا علیه‌السلام است. بیان ایشان که «فقر، محاسن ذاتی انسان را می‌ستاند»، تنها اشاره به فقر مادی ندارد، بلکه به «فقر به مثابه یک وضعیت وجودی» نظر دارد که هویت و کرامت انسانی را مستقیماً تحت تأثیر قرار می‌دهد. این نگاه را می‌توان با مفهوم «فقر قابلیت^۱» در نظریه آمارتیا سن مقایسه کرد، جایی که فقر تنها کمبود درآمد نیست، بلکه محرومیت از قابلیت‌های اساسی برای تحقق زندگی شرافتمندانه است.

از منظر فلسفه اخلاق، این بیان امام نشان می‌دهد که فقر یک مسئله اقتصادی نیست، بلکه یک «شر اخلاقی» است که امکان فضیلت‌مند زیستن را از انسان سلب می‌کند. در واقع، فقر با ایجاد دغدغه‌های معیشتی طاقت‌فرسا، فضای روانی لازم برای پرورش فضائل اخلاقی را از بین می‌برد. این نگاه، مسئولیت دولت و ثروتمندان را از حد کمک‌های مالی فراتر برده و آن را به یک «مسئولیت اخلاقی برای تأمین شرایط امکان زندگی شرافتمندانه» ارتقا می‌دهد. در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی نیز می‌توان این تحلیل را بسط داد. وقتی امام رضا علیه‌السلام فقر را ناقض کرامت انسانی می‌دانند، در حقیقت به «رابطه دیالکتیکی فقر و شهروندی» اشاره دارند.

همچنین، اشاره به بهره‌مندی از «محاسن اخلاقی دیگران» در حالت تمکن مالی، نشان‌دهنده درک عمیق امام از «اقتصاد اخلاقی» است. در این نگاه، ثروت زمانی ارزشمند است که به ابزاری برای تعالی اخلاقی فرد و جامعه تبدیل شود. این نگرش، الگویی از «ثروت‌اندوزی مسئولانه» ارائه

1. Capability Poverty:

محرومیت از آزادی‌های اساسی و فرصت‌های واقعی برای دستیابی به شیوه‌های زندگی ارزشمند

می‌دهد که در آن، ثروتمندان نه به‌عنوان مالکان انحصاری، بلکه به‌عنوان امانت‌داران ثروت در جهت تعالی جامعه عمل می‌کنند.

۳-۷. حفظ آبرو

آبروی انسان از چنان اهمیتی برخوردار است که فرد جان و مال خویش را برای حفظ آن فدا می‌کند. دین اسلام به‌گونه‌ای از آبروی انسان حراست می‌نماید که او در جامعه از کرامت برخوردار باشد و به دلیل مسائل مادی، خویشتن را خوار نسازد. امام رضا علیه‌السلام در این زمینه می‌فرماید: «أفضل المال ما وُقِيَ به العَرَضُ؛ برترین مال، آن است که آبرو به وسیله آن حفظ گردد» (حلی، ۱۴۰۸، ج ۱۷، ص ۳۰۰-۲۹۲). بنابراین، از منظر اسلام، هرگونه رفتار شایسته که به‌عنوان عمل صالح شناخته می‌شود، می‌تواند در کنار فعالیت‌های اقتصادی، موجب حفظ و صیانت از آبروی انسان در دنیا و آخرت شود.

جمله برجسته امام رضا علیه‌السلام، در حقیقت پایه‌های یک «نظریه ثروت مبتنی بر کرامت» را بنیان می‌نهد. در این نگاه، ارزش ثروت نه در انباشت مادی آن، بلکه در قابلیت‌های آن برای حفظ و ارتقای کرامت انسانی سنجیده می‌شود. این دیدگاه، معیاری اخلاقی برای سنجش مشروعیت و ارزشمندی فعالیت‌های اقتصادی ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنای «اقتصاد مبتنی بر ارزش‌های انسانی» قرار گیرد. در چارچوب نظریه سرمایه اجتماعی نیز می‌توان این مفهوم را بسط داد. آبرو و حیثیت اجتماعی، در واقع شکل‌هایی از «سرمایه اجتماعی» هستند که شبکه‌های اعتماد و همکاری اجتماعی را امکان‌پذیر می‌سازند. از این منظر، حفظ آبرو نه تنها یک وظیفه اخلاقی فردی، بلکه یک «ضرورت کارکردی» برای سلامت نظام اقتصادی است. اقتصاد بدون اعتماد و آبروی اجتماعی، مانند بازاری بدون خریدار است که هیچ مبادله‌ای در آن صورت نمی‌گیرد.

از منظر فلسفه اقتصادی، این دیدگاه امام رضا علیه‌السلام را می‌توان پاسخی به «معضل اقتصاددگی» در جوامع مدرن دانست. در اقتصاددگی، همه ارزش‌های انسانی تابعی از منطق سود و زیان اقتصادی می‌شوند، اما در نگاه رضوی، این ثروت است که باید در خدمت ارزش‌های انسانی از جمله آبرو و کرامت قرار گیرد. این تحلیل نشان می‌دهد که آموزه حفظ آبرو در اقتصاد رضوی، جزء لاینفک نظریه اقتصادی اسلام است که می‌تواند مبنایی برای طراحی نظام اقتصادی مبتنی بر کرامت انسانی باشد.

۴-۷. تلاش و کوشی در کسب مال

در منابع اسلامی، کار و تلاش برای تأمین نیازهای ضروری زندگی، هم‌تراز با جهاد در راه خداوند تلقی شده است. امام رضا علیه‌السلام در این زمینه می‌فرماید: «لَيْسَ لِلنَّاسِ

بُدُّ مِنْ طَلَبِ مَعَاشِهِمْ، فَلَا تَدَعِ الطَّلَبَ؛ مردم ناگزیر از تلاش برای معاش خود هستند، پس جست‌وجوی روزی را رها مکن» (حرام‌ملی، ۱۴۰۵، ج ۱۲، ص ۱۸)

انسان به‌عنوان موجودی نیازمند به امور مادی، وابسته به موادی است که خداوند در طبیعت قرار داده است؛ اما بهره‌برداری از این منابع در بسیاری موارد، ساده و آسان نیست. تأمین خوراک، پوشاک و مسکن، نیازمند سخت‌کوشی و تلاش مستمر است که بدون کوشش به دست نمی‌آید. در پرتو کار و تلاش است که کشاورزی تحقق می‌یابد، مواد غذایی تولید می‌شود و ابزارهای زندگی ساخته می‌شود. این سنت الهی بر پایه حکمتی استوار است که برای تداوم حیات انسان ضروری بوده؛ چرا که این تلاش‌ها برای شکوفایی استعداد‌های فطری، رشد عقلی و به فعلیت رساندن نیروهای جسمی و روحی انسان، امری اجتناب‌ناپذیر است. قرآن کریم می‌فرماید: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ» به‌راستی که انسان را در رنج و سختی آفریدیم.» (بلد/۴)

تنها جسم انسان نیست که به کار نیازمند است، بلکه رشد روح، قوای معنوی، تفکر، فرهنگ، تربیت و سلامت روان او نیز وابسته به فعالیت و کوشش است. انسان باید به تلاش مشغول باشد تا از پیامدهای بیکاری، بطالت و نیز از طغیان ناشی از رفاه‌زدگی و راحت‌طلبی مصون بماند؛ بنابراین بهبودبخشیدن به شرایط زندگی و برنامه‌ریزی اقتصادی در جامعه، نه تنها نقصی برای یک مسلمان محسوب نمی‌شود، بلکه نشان‌دهنده ایمان قوی و اراده استوار او در مسیر دستیابی به اهداف متعالی معنوی است. بیان امام رضا علیه‌السلام که طلب معاش را ضرورتی انکارناپذیر می‌دانند، در حقیقت بنیان‌های الهیات اقتصاد در اسلام را ترسیم می‌کند. این نگاه، کار را از سطح فعالیت صرفاً معیشتی به عبادتی اجتماعی ارتقا می‌دهد که در آن، تلاش برای تأمین معاش، خود شکلی از جهاد اکبر در مسیر تعالی انسانی محسوب می‌شود. این دیدگاه، دوگانگی سنتی بین عرفان و معیشت را از میان برمی‌دارد و الگویی یکپارچه از زندگی ارائه می‌دهد.

نکته عمیق دیگر، توجه به «کار به مثابه پادزهر طغیان» است. این تحلیل روانشناختی-اقتصادی نشان می‌دهد که بیکاری و رفاه‌زدگی، هر دو می‌توانند به انحطاط اخلاقی بینجامد. این نگاه، تصویری متعادل از اقتصاد فضیلت‌محور ارائه می‌دهد که در آن، هم فقر و هم ثروت بی‌ضابطه به‌عنوان تهدیداتی برای تعالی انسانی شناخته می‌شوند.

در نهایت، این تحلیل نشان می‌دهد که آموزه کار و تلاش در منظومه فکری امام رضا علیه‌السلام، الگویی جامع برای توسعه همه‌جانبه ارائه می‌دهد که در آن، اقتصاد نه تنها با معنویت در تضاد نیست، بلکه بستری برای تجلی معنویت در زندگی دنیوی است. این نگاه می‌تواند مبنای «نظریه اقتصادی بومی»^۱ قرار گیرد که پاسخگوی نیازهای مادی و معنوی جامعه اسلامی باشد

۱. نظریه اقتصادی‌ای که بر اساس شرایط خاص فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و جغرافیایی یک کشور یا منطقه طراحی شده باشد و نه تقلید صرف از مدل‌های خارجی. تأکید آن بر استفاده از منابع داخلی، نیازهای محلی و نهادهای بومی برای دستیابی به توسعه پایدار است.

۵-۷. تحقق عدالت

حاکمیت عدالت در جامعه، علاوه بر آثار اجتماعی و سیاسی، دارای پیامدهای اقتصادی قابل توجهی نیز هست. یکی از دغدغه‌های اصلی بشر، دستیابی به پیشرفت اقتصادی و رفاه مادی است که تحقق آن به عوامل متعددی وابسته است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، استقرار عدالت و برابری اجتماعی برای تمامی اعضای جامعه است. تحقق عدالت در عرصه اقتصادی، در کلیه بخش‌ها اعم از تولید، توزیع و مصرف، مورد تأکید قرار گرفته است. رعایت اصول و مبانی عدالت، نقشی اساسی در پیشبرد اقتصاد ایفا می‌کند. این مفهوم، فرایندی است که در منابع اسلامی بارها بر آن تأکید شده است. امام رضا علیه‌السلام در تبیین عدالت می‌فرماید: «إِنَّمَا يُرَادُ مِنَ الْإِمَامِ قِسْطُهُ وَ عَدْلُهُ، إِذَا قَالَ صَدَقَ، وَ إِذَا حَكَّمَ عَدْلٌ، وَ إِذَا وَعَدَ أُنْجَزَ» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۴۹، ص ۲۷۵)؛ از امام و زمامدار جامعه، برقراری قسط و عدالت خواسته شده است؛ به گونه‌ای که در گفتار راست‌گو، در داوری عادل، و در وعده‌هایش وفادار باشد.

فرمایش امام رضا علیه‌السلام که سه شاخص «راست‌گویی در گفتار»، «عدالت در داوری» و «وفاداری در وعده» را برای حاکم عادل برمی‌شمارد، در حقیقت مبانی «نظریه سرمایه اجتماعی در حکمرانی»^۱ را ترسیم می‌کند. تأکید امام رضا علیه‌السلام بر عدالت به‌عنوان پیش‌شرط رهبری، در تقابل با «پارادایم سودمحور» در اقتصاد متعارف قرار می‌گیرد. در این نگاه، عدالت، «مبنای وجودی» نظام اقتصادی است. این دیدگاه را می‌توان به منزله بنیان‌گذاری «اقتصاد اخلاق‌محور» دانست که در آن، کارآمدی اقتصادی در گرو تحقق عدالت است، نه در تقابل با آن. عدالت در منظومه فکری امام رضا علیه‌السلام، تنها به توزیع در آمد محدود نمی‌شود، بلکه توزیع عادلانه فرصت‌ها برای شکوفایی استعدادهای انسانی را نیز در بر می‌گیرد. هنگامی که امام رضا علیه‌السلام عدالت را در سه سطح گفتار، رفتار و تعهد مطرح می‌کنند، در حقیقت به نظام‌مند بودن عدالت اشاره دارند. عدالت در این نگاه، یک ویژگی سیستمی است که تمام اجزای نظام حکمرانی را در بر می‌گیرد. آموزه عدالت در منظومه فکری امام رضا علیه‌السلام، نظریه‌ای جامع برای اقتصاد معنوی ارائه می‌دهد که در آن، عدالت نه شعار بلکه «الگوی عینی حکمرانی اقتصادی» است. این نگاه می‌تواند مبنای «الگوی اسلامی پیشرفت» قرار گیرد که در آن، توسعه اقتصادی در سایه عدالت اجتماعی و معنویت تحقق می‌یابد.

۱. این نظریه تأکید می‌کند که شبکه‌های اجتماعی، اعتماد و هنجارهای مشترک (سرمایه اجتماعی) پایه اصلی حکومت‌داری مؤثر هستند.

۸. نتیجه‌گیری

باتوجه به مباحث ارائه‌شده، این نتیجه حاصل می‌شود که انسان برای شناخت مسیر سعادت، حیات طیبه و پیشرفت، به راهنمایی پیامبران و معصومین نیازمند است و این مسیر بدون بهره‌مندی از معنویت، دست‌نیافتنی خواهد بود. تأثیر امور معنوی بر پیشرفت اقتصادی که در قرآن کریم و روایات مورد تأکید قرار گرفته است، در صورت اجرایی‌شدن، اقتصاد را از رکود خارج نموده و نقش تعیین‌کننده‌ای در رشد اقتصادی ایفا خواهد کرد. در متون دینی، به‌ویژه در کلام امام رضا علیه‌السلام، معنویت به‌عنوان عنصری کلیدی در فعالیت‌های روزمره انسان شناخته شده که امروزه جایگاه ویژه‌ای در علوم انسانی یافته است. بر اساس تعالیم رضوی، باور به خدای یگانه، اصل مالکیت الهی، رعایت تقوا، ایمان به معاد، پرهیز از اسراف و شکیبایی، از جمله امور معنوی محسوب می‌شود.

اقتصاد، به معنای تصمیم‌گیری انسان برای اداره زندگی روزمره، علمی اجتماعی است که با تولید، توزیع و مصرف کالاها و خدمات پیوند خورده است. در روایات رضوی، مفاهیمی چون اقتصاد مبتنی بر عدالت، عزم و اراده جدی همراه بانشاط و امید، کار و تلاش، توکل بر خداوند، صبر، شکرگزاری، تقوا، کشاورزی، تجارت، تعاون و همکاری تأکید شده است. امام رضا بر ضرورت تحقق عدالت در تمامی ابعاد آن تأکید داشته و آن را شرط اساسی برای تحقق جامعه‌ای الهی و انسانی می‌دانستند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۰۴ق)، **عیون أخبار الرضا علیه السلام**، بیروت، مؤسسه‌ی علمی للمطبوعات. -----، -----، (۱۴۱۳ق)، **من لایحضره الفقیه**، قم، جامعه مدرسین.
- ابن حنبل، احمد بن حنبل، (۱۴۱۶ق)، **مسند الإمام أحمد بن حنبل**، بیروت، مؤسسه‌ی الرساله.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۳۷۶ش)، **تحف العقول**، قم، نشر قم.
- آقانظری، حسن، (۱۳۹۷ش)، **نظریه پردازى اقتصاد اسلامى**، تهران، سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد، (۱۳۶۶ش)، **غرد الحکم و درر الکلم**، قم، دفتر تبلیغات.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۳ش)، **معرفت شناسی در قرآن**، قم، اسرا.
- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۵ق)، **وسائل الشیعه**، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام.
- حکیمی، محمدرضا، (۱۳۹۵ش)، **الحیاه**، ترجمه احمد آرام، قم، دلیل ما.
- حلی، رضی الدین علی بن یوسف، (۱۴۰۸ق)، **العدد القویة لدفع المخاوف الیومیة**، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- خمینی، روح الله، (۱۳۸۹ش)، **صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (ره)**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷ش)، **لغت نامه دهخدا**، تهران، دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، **المفردات فی غریب القرآن**، دمشق بیروت، دارالعلم الدار الشامیه.
- راوندی، قطب الدین، (۱۴۰۷ق)، **الدعوات**، قم، انتشارات مدرسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.
- طریحی، فخر الدین، (۱۳۷۵ش)، **مجمع البحرین**، تهران، مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ق)، **الأمالی**، قم، دار الثاء.
- عطاردی قوجانی، عزیزالله، (۱۴۱۳ق)، **مسند الإمام الرضا أبی الحسن علی ابن موسی علیهما السلام**، بیروت، دارالصفوه.
- علی بن موسی، امام رضا علیه السلام، (۱۴۰۶ق)، **الفقه المنسوب للإمام الرضا علیه السلام**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
- عیاشی سمرقندی، محمد بن مسعود، (۱۳۹۵ش)، **تفسیر عیاشی**، قم، ذوی القربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۱۰ق). **العین**، قم، هجرت.
- کلینی، محمد ابن یعقوب، (۱۳۶۲ش)، **کافی**، تهران، اسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۴ق)، **بحار الأنوار**، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ملکیان، مصطفی، (۱۳۸۰ش)، **معنویت و عقلانیت نیاز امروز ما**، بازتاب اندیشه، ۲۲، ۱۲-۱.
- میر معزی، سیدحسین، (۱۳۸۰ش)، **اسلام و نظام اقتصادی**، اقتصاد اسلامی، (۳)، ۲۰-۱.

References

Holy Quran

- Al-'Ayashi al-Samarqandi, Muhammad ibn Mas'ud. (2016). Tafsir al-'Ayashi. Qom: Dhawī al-Qurba.
- Al-Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1990). Kitab al-'Ayn. Qom: Hijrat Publications.
- Al-Hilli, Razi al-Din Ali ibn Yusuf. (1988). Al-'Adad al-Qawiyyah li Daf' 3. al-Makawif al-Yawmiyyah. Qom: The Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi.
- Al-Hurr al-Amili, Muhammad ibn al-Hasan. (1985). Wasa'il al-Shi'a. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt (A.S.).
- Ali ibn Musa, Imam al-Rida (A.S.). (1986). Al-Fiqh al-Mansub li Imam Reza (A.S.). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt (A.S.) li Ihya' al-Turath.
- Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1983). Al-Kafi. Tehran: Islamiyyah.
- Al-Majlisi, Muhammad Baqir. (1984). Bihar al-Anwar. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Al-Raghib al-Isfahani, Al-Husayn ibn Muhammad. (1992). Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an. Damascus/Beirut: Dar al-'Ilm / Al-Dar al-Shamiyyah.
- Al-Rawandi, Qutb al-Din. (1987). Al-Da'awat. Qom: Madrasat al-Imam al-Mahdi (A.J.).
- Al-Tamimi al-Amadi, Abd al-Wahid. (1987). Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Qom: Daftar Tablighat.
- Al-Turayhi, Fakhr al-Din. (1996). Majma' al-Bahrayn. Tehran: Mortazavi.
- Al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1994). Al-Amali. Qom: Dar al-Thaqafah.
- Aqa Nazari, Hasan. (2018). Theory Building in Islamic Economics. Tehran: Samt, Research Institute of Hawzah and University.
- Attardi Quchani, 'Azizullah. (1993). Musnad al-Imam al-Rida Abi al-Hasan Ali ibn Musa (A.S.). Beirut: Dar al-Safwah.
- Dekhoda, Ali Akbar. (1998). Lughatnameh-ye Dekhoda. Tehran: University of Tehran Press.
- Hakimi, Muhammad Reza. (2016). Al-Hayat. Translated by Ahmad Aram. Qom: Dalil-e Ma.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1984). 'Uyun Akhbar al-Rida (A.S.). Beirut: Al-A'lami Press.
- (1993). Man La Yahduruhu al-Faqih. Qom: Islamic Publications Office affiliated with Jami'at al-Mudarrisin.

- Ibn Hanbal, Ahmad. (1996). Musnad al-Imam Ahmad ibn Hanbal. Beirut: Al-Risalah Foundation.
- Ibn Shu'bah, Hasan ibn Ali. (1997). Tuhaf al-'Uqul. Qom: Nashr Qum.
- Javadi Amoli, Abdullah. (2014). Epistemology in the Quran. Qom: Isra.
- Khomeini, Ruhollah. (2010). Sahifeh-ye Imam: Collection of Works of Imam Khomeini (R.A.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Malkiyan, Mostafa. (2001). Spirituality and Rationality: Our Need Today. Baztab-e Andisheh, (22), 1-12.
- Mirmoazzi, Seyyed Hossein. (2001). Islam and the Economic System. Eqtesad-e Eslami (Islamic Economics), 1(3), 1-20.